

भारतात महिला सक्षमीकरण काळाची गरज

प्रा. धनंजय रामदास कोठाळे

गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद जि. यवतमाळ

Corresponding Author – प्रा. धनंजय रामदास कोठाळे

DOI - 10.5281/zenodo.15245369

स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे. सृष्टीचे अस्तित्व निरंतर टिकवून ठेवणे ही महत्वपूर्ण जबाबदारी निसर्गाने स्त्रीवर सोपविली आहे. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रीचे महत्व अधोरेखित करतांना असे म्हटले जाते की, "यत्र नारायस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता" म्हणजे जिथे स्त्रियांची पुजा केली जाते तेथे देवता वास करतात.

**"अंधाराच्या फलकावर प्रकाशांचे वेध घे
सामर्थ्याच्या शस्त्राला अस्मितेची धार दे
दास्यांच्या शृंखलांना विवेकाने सार दे
परंपरेच्या वेदनांना कठामधून वाट दे
उद्याच्या भगिणींना स्वातंत्र्याची भेट दे"**

महिला सक्षमीकरण आपल्या देशाच्या दृष्टिने खूप महत्वाचे आहे. भारताला सक्षम व महासत्ता बनविण्याच्या प्रयत्नांच्या दृष्टिने महिलांचे सक्षमीकरण काळाची गरज आहे. प्रत्येक महिला आपल्या हक्कासाठी, स्वातंत्र्यासाठी आणि स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकते.

भारतात महिला सक्षमीकरणासाठी नितांत आवश्यकता आहे, प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात स्त्रियांवर अनेक जाचक बंधने लादण्यास सुरुवात झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण प्राचीन काळात स्त्रियांना जो सन्मान, आदर दिला जात होता तो मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रियांचे महत्व लक्षात घेता त्यांना पुजनीय मानले जात असे. माँ

दुर्गा, मौ काली, माँ सरस्वती म्हणून प्राचीन संस्कृतीत आणि आजही पुजले जाते. पण विटंबना पहा एका स्त्रीमध्ये इतकी शक्ती असूनही तिच्या सक्षमीकरणाची खुप गरज आहे.

भारतात स्त्रियांना सशक्त करण्यासाठी सर्वप्रथम समाजातील त्यांचे अधिकार आणि मूल्ये नष्ट करणाऱ्या त्या सर्व क्रूरनिर्दयी विचारांना मारणे आवश्यक आहे. जसे की, हुंडापध्दती, निरक्षरता, लैंगिक हिंसा, असमानता, भ्रूणहत्या, महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार, वेश्याव्यवसाय, मानवी तस्करी आणि असे इतर विषय आपल्या देशात स्त्री-पुरुष असमानतेचे प्रमाण लिंगभेदावर आधारित आहे. जिथे महिलांना त्यांच्या कुटुंबाबरोबरच बाहेरच्या समाजाच्या वाईट वागणूकीचा त्रास होत असलेला निदर्शनास येतो. महिलांनी फक्त कुटुंब सांभाळावे असे समाजातील अनेक जणांना वाटते, पण आता महिला कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळून देश आणि विदेश याकडे लक्ष देत आहे.

स्त्री-पुरुष हा भेदभाव दुर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समानतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे महिला सक्षमीकरण असे म्हणता येईल सक्षमीकरण ही इतरांना कार्ये आणि जबाबदाऱ्या सोपविण्याची आणि त्यांना चांगले कार्य करण्यासाठी

आवश्यक असलेले अधिकार, समर्थन आणि अभिप्राय देण्याची क्षमता आहे.

मानव समूहात स्त्री जातीचा जवळपास अर्धा हिस्सा आहे. तरीपण त्यांचे जीवनस्तर उंचविण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिणत्वाची वागणूक स्त्रियांना मिळत राहिलेली आहे आणि अजूनही मिळत आहे

निसर्गतः स्त्री-पुरुष समान आहेत, पण शेकडो वर्षांपासून स्त्री-पुरुष भेद मानला जातो. स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. वैज्ञानिक प्रगती आणि शिक्षणामुळे अशाप्रकारचा भेद करणे चुकीचे आहे हे सिध्द झाले. आधुनिक काळात स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करण्यावर भर दिला जात आहे. तरीपण सामाजिक सारावर भेदभाव दिसून येतो.

भारतात शिक्षणाच्या झालेल्या प्रसारातून भारतीय समाजात आमुलाग्र परिवर्तन घडून आलेले आहे. त्याचा परिणाम म्हणुन स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिका आणि दर्जातही परिवर्तन झाले आहे. असे असले तरी पाश्चिमात्य देशातील स्त्री कुटूंबाशिवाय इतर व्यक्तीगत प्रगतीच्या बाबींना प्राधान्य देईल पण भारतीय स्त्री मग ती राजकारणातील सक्रीय का असेना तिची प्रथम प्राधान्यता कुटूंबालाच आहे सांगायचे झाल्यास आपल्या कुटूंबाची जबाबदारी तिला स्वतःकडे ठेवायला ती आपली महत्वाची आणि प्राथमिक जबाबदारी समजते ज्यांना हजारो वर्षे बंदिस्त जीवन जगावे लागले त्यांची जेव्हा या बंदिस्त जीवनापासून सुटका झाली, त्या सर्वांनीच मग ते वर्णभेदाचा आधार असलेला काळ असो किंवा जातीच्या, धर्माच्या, वर्णाच्या आणि लिंगभेदाच्या आधारावर सर्वांनीच प्रत्येक क्षेत्रात संधी मिळताच अत्यंत प्रतिकूल स्थितीत यशाची शिखरे पादक्रांत केलीत हा इतिहास नसून वर्तमान आहे. आज अनेक महिला समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण अशा विविध क्षेत्रात फार चांगली कामगिरी पार पाडीत आहे आम्ही कुठेही पुरुषापेक्षा मागे नाहीत हे सर्व जगाला स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने दाखवून दिलेले आहे.

प्रा. धनंजय रामदास कोठाळे

स्त्री-पुरुष हयांच्या जीवनातील महत्वाचे बंधन म्हणजे विवाह होय. विवाह म्हणजे एक दुसऱ्याला गुणदोषासहीत आयुष्यभर वाहून घेणे म्हणजे विवाह होय. प्रत्येक समाजात विवाहासंबंधीत अनेक रुढी, परंपरा, रितीरिवाज आणि मूल्ये आहेत विवाहविधी आणि नियमाप्रमाणे झालेल्या विवाह संस्कारात स्त्री बांधलेली असते.

विधी सोहळ्यातला एक भाग म्हणजे स्त्रीने गळ्यात मंगळसुत्र घालणे तिच्या सौभाग्याचे प्रतिक मानले जाते. धार्मिक रुढीनुसार तिला परिधान करणे अनिवार्य असते परंतु अलीकडे महिला शिक्षित झाल्या त्याच्यावरील धार्मिकतेचा प्रभाव कमी झालेला आहे धमनि किवा समाजाने लादलेली बंधने स्त्रीलाच का? पुरुषांना का नाही? असे अनेकविध प्रश्न तिच्या मनात निर्माण होत आहे. विवेकशीलता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे पती-पत्नी मधील संबंधात हे परिवर्तन झाले असून पत्नी ही पतीची गुलाम नसून सहचारीणी आहे असे मानले जाते.

महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आणि राजकिय जीवनाचा विचार केला तर आपल्याला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आधी किंवा स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्री शिक्षणाला संथगतीने का होईना समाजाने स्त्रियांना शिक्षण दिले गेले पाहिजे या गोष्टीची दखल घेतली. विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांचा विचार करायला सुरुवात झाली. ग्रामीण मुली, स्त्रिया शिक्षण प्रशिक्षण घेण्यासाठी गावाबाहेर जायला लागल्या त्यामुळे त्यांना स्वतः मधील गुणकौशल्ये विकसीत करण्याची संधी मिळाली आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला असे असले तरी अजूनही बऱ्याचश्या मुलीचे लग्न १२ वी किंवा १० वी शिक्षण घेतल्यानंतर होते हे लक्षात येते. विवाह योग्य मुलींच्या पालकांची अशी समजूत आहे की, मुलींचे विवाह करून दिले की, आपण आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होतो पण मुलींच्या भविष्याचा विचार करण्याची आजच्या युगात नितांत आवश्यकता आहे. जेणेकरून त्या स्वतः निर्णय घेण्यास सक्षम होतील, आत्मनिर्भर

होतील हा विश्वास स्त्रियांमध्ये शिक्षणामुळे निर्माण झालेला आहे.

गाव ते शहर अशी दळणवळणाची साधने विकसित झाली गावाकडील मुली, स्त्रिया आपल्या गावारून दुसऱ्या गावात, शहरात शिक्षण घेण्याकरीता जायला लागल्या. शिक्षण असल्याने रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण झाल्या आज स्त्रिया विविध क्षेत्रात कार्य करतांना दिसून येत आहे. त्यामुळे त्यांना समाजात स्थान, मान आणि प्रतिष्ठा मिळायला लागली आज स्त्रियांना कुणाची मुलगी, कुणाची पत्नी, कुणाची आई म्हणून न ओळखता आता तिने अर्जित प्राप्त केलेल्या दर्जामुळे समाज तिच्या नावाने तिचे आई-वडील, बहीण-भाऊ, पती-मुलगा-मुलगी यांना ओळखल्या जाते.

स्त्रिया सामाजिक भूमिका सक्षमपणे पार पाडतात. सोबतच कौटुंबिक जबाबदारी सुध्दा व्यवस्थितपणे सांभाळतांना दिसून येतात. महिला सरपंच, पोलीस पाटील इत्यादी पदावर कार्य करतांना दिसून येतात. असे असले तरी आजच्या स्त्रियांपुढे फार मोठी आव्हाने आहेत. उदा. प्रवासादरम्यान होणारा त्रास ऑफीसमध्ये होणारा शारीरिक आणि मानसिक छळ, कौटुंबिक अत्याचार, हंडाबळी, स्त्री म्हणून दिली जाणारी दुय्यम वागणूक, स्त्रियांचे नेतृत्व अमान्य करणे, प्रतिष्ठेचे पद मिळाल्यानंतरही तिला मान न देणे अशाप्रकारच्या अनेक अडचणी तिच्या कार्यात आणि जीवनात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

नैसर्गिकदृष्ट्या काही प्रमाणात ती पुरुषाप्रमाणे बलवान नसणे त्यामुळे तिला आपल्या शारीरिक मर्यादा ओळखून वागावे लागते. महिलांची सुरक्षितता, संरक्षण आणि सक्षमीकरणकारिता स्त्रियांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाची जबाबदारी घेण्यासाठी आणि योग्य निवड करण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने आणि माहिती देण्याची प्रक्रिया समाविष्ट आहे. न्याय आणि मानवी हक्कांचा प्रश्न असण्यासोबतच सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणपूरक विकासासाठी महिला सक्षम होणे गरजेचे आहे

स्त्री सक्षमीकरणकारिता प्रमुख बाबी:

- १) सामाजिक जागृता
- २) मानसिकरित्या सक्षम
- ३) आर्थिकदृष्ट्या स्वयंनिर्भर
- ४) शैक्षणिक सक्षमता
- ५) नैसर्गिक संपत्तीचे जतन
- ६) लैंगिक आरोग्य

महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांचे आर्थिक निर्णय, उत्पन्न, मालमत्ता आणि इतर गोष्टीची उपलब्धता या सुविधा मिळवून त्या त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचवू शकतात. आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे निर्णय घेण्याची आणि त्यावर कार्य करण्याची क्षमता ज्यामध्ये आर्थिक संसाधनावर नियंत्रण आणि वाटप समाविष्ट आहे. समाजाची अर्थव्यवस्था आणि संघटना जेव्हा बदलते गौळा महिला कुटुंबाला नवीन वास्तव आणि आव्हानांशी जूळवून घेण्यास मदत करतात आणि मुलांची व कृदांची काळजी पण घेतात.

भारतातील बहुसंख्य महिला मग त्या ग्रामीण, आदिवासी असो अथवा शहरी या घरकामात गुंतलेल्या अग्रतान, कमी उत्पादन क्षमतेची आणि कमी कौशल्याची कामे महिलांकडे दिली जातात. म्हणून स्त्रियांकडे आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम दिली जातात. स्त्रियांचे कार्याचे मोजमाप कधीच केले जास्त नसल्याने पुरुषापेक्षा आर्थिक विकासाचा दर जास्त असूनही तो कमीच असलेला निदर्शनास येतो.

एक सशक्त दृष्टिकोन सामाजिक न्यायासाठी अतुट बांधीलकी प्रकट करतो. जेव्हा आपण प्रत्येक व्यक्तीचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या मान्य करतो. तेव्हा आपण परस्पर संबंधात सामूहिक सहभागासाठी योगदान देतो आणि प्राप्त करतो हे महिलांच्या स्वबळापासून कार्यक्षमतेच्या उभारणीपर्यंत आहे. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्या प्रगती करत राष्ट्राच्या विकासात हातभार लावतात. महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढला आहे. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आणि स्वतंत्र आहे हे सत्य असले तरी बऱ्याचशा

महिलांना अर्थार्जन करूनही आर्थिक स्वातंत्र्य अनेक महिलांना मिळालेले नाही

ग्रामीण महिलांच्या विकासाचे बदलते स्वरूप सक्षमीकरण :

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. या योजना संपूर्णतः ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय सक्षमीकरणात अनेक स्वयंसेवी संस्था महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत आहेत. ग्रामीण महिलांना आत्मनिर्भर आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी विविध स्तरावर विकासपूर्ण योजना राबविण्याचा प्रयत्न राज्य आणि केंद्र सरकार करीत असल्याचे दिसून येते.

महिलांचा शैक्षणिक आणि सामाजिक दर्जा व भूमिकेतील बदल :

महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता शिक्षण, अर्थोत्पादन अत्यंत महत्वाचे घटक आहे. महिलांनी जास्तीत जास्त शिक्षण घेवून आपला बौद्धिक स्तर वाढविणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण घेतले तर त्यांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी मिळू शकतात. समाजात स्त्रियांना आर्थिक सत्ता व अधिकार नसेल तर त्या पतीवर, मुलावर किंवा वडीलांवर पूर्णपणे अवलंबून असतात त्यामुळे घरातील पुरुष स्त्रियांवर नियंत्रण एक महिला म्हणून महिलांचे प्रश्न आणि समस्येबाबत त्यांना जाणीव असावी महिलांचा विकास किंवा कल्याणाकरिता कशाची गरज आहे. कोणत्या कार्याला अग्रक्रम दिला पाहिजे जेणेकरून निर्माण झालेल्या ज्वलंत समस्या सोडविता येईल आणि समस्या समाजात पुन्हा निर्माण होणार नाही यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय केले जाईल आणि महिलांचे हित संरक्षण जोपासले जाईल.

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरणात सहभागीत्व :

राजकारणात पूर्वी महिलांना विशेष वाव नव्हता. पण महिला आरक्षण धोरणामुळे मोठ्या प्रमाणात महिला राजकारणातील सत्तापदावर आल्यात. त्यांना त्या सत्तेचा वापर करून शोषित व दुर्लक्षित असलेल्या महिलांच्या समस्या सोडविण्यास राजकीय सत्तेमुळे मदत होते राजकारणातील राजकीय पदांच्या माध्यमातून महिलांच्या विकासाच्या संदर्भात विविध प्रकारची कार्ये केली जातात. स्त्रियांच्या एकूणच शैक्षणिक आणि राजकीय सहभागामुळे स्त्रियांचा दर्जा आणि भूमिकेमध्ये बरेच परिवर्तन पहायला मिळते. तिचे जीवन चार भिंतीआड राहिले नाही 'चूल आणि मुल' यापर्यंत सिमित असलेले क्षेत्र आज राहिलेले नाही, तर ते व्यापक झालेले आहे. महिला राजकारणात क्रियाशील झाल्यामुळे सत्ता व अधिकारातून त्यांना नवनवीन अनुभव घेण्याची आणि शिकण्याची संधी मिळाली. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे त्यांचा दर्जा व भूमिकेत परिवर्तन झाले त्याचबरोबर महिला राजकारण क्षेत्रात महत्वाचे निर्णय घेऊ लागल्या आहेत. त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे महिलांचा राजकारणातील आदर आणि रुची वाढतांना दिसून येत आहे. आधुनिक काळात महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले आहे. शिक्षणामुळे परंपरावाद, स्त्रीवाद आणि भाष्यवाद इत्यादी प्रभाव कमी होऊन महिला विवेकवादी व विज्ञानवादी दृष्टिकोनातून विचार करणे प्रयत्न आणि स्वकर्तृत्वावर त्यांचा विश्वास आहे. महिला शिक्षित व काही महिला उच्चशिक्षित झालेल्या आहेत त्या कुटूंबाचे, गावाचे, समुदायाचे आणि राज्याचे व देशाचे सामज्यसपणे करू शकतात. उदा. इंदिरा गांधी, सुषमा स्वराज, प्रतिभाताई पाटील, सोनिया गांधी, निर्मला सीतारामण, मायावती, ममता बॅनर्जी, सुप्रिया सुळे अशा कितीतरी महिला देशाचे, राज्याचे नेतृत्व करतांना दिसून येतात.

संदर्भ :

1. आर्या जे राकेशकुमार, "महिला सशक्तीकरण और भारत"
2. इंगोले दा.धो - 'सोनल प्रकाशन, अमरावती, १९९८, तिसरी आवृत्ती.
3. कवि माधवी, "महिला कल्याण आणि विकास" विद्या प्रकाशन, वर्ष १९९९
4. मेहेत्रे स्मिता, "भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार", साईनाथ प्रकाशन, वर्ष २०११
5. भेलकर, अभ्या, 'हिंदू कायदे, प्रकाशक नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद, वर्ष २००४ प्रथम आवृत्ती
6. परुळेकर, आशा, "स्त्री आणि स्त्रीत्व", उन्मेष प्रकाशन, पुणे, वर्ष १९९५
7. देशमुख. अल्का, "विविधांगी आयागातून" साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, वर्ष २०११
8. देशपांडे. शिला, "कुटूंबसंस्था आणि परित्यागत्या स्त्री" साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, वर्ष २०११ प्रथम आवृत्ती
9. देव.वि.य. "स्त्री चळवळीची वाटचाल" सुगावा प्रकाशन पुणे, वर्ष १९९५, प्रथम आवृत्ती
10. चक्रवर्ती, मंजुळा "लिंगभेद निर्मूलनाच्या दिशेने योजना" वर्ष १९९५
11. रोडे पुष्पा "महिलांसाठी आधार कायद्याचा" डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००९
12. लोमटे, सुमन, "आरोग्यवस्था" स्त्री दर्जा व भूमिका" सरस्वती प्रेस औरंगाबाद.
13. सुदान प्रीती, "सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून महिलांचे सक्षमीकरण"